

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Каленчук А.М.,

здобувач кафедри цивільного права № 1

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті визначаються особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади у сфері нормотворчої діяльності. Визначене коло потенційних заподіювачів шкоди у сфері нормотворчої діяльності держави. Підкреслюється, що у цьому випадку варто говорити не стільки про протиправність, скільки, у більшому ступені, про незаконність рішень, дій або бездіяльності відповідних органів. Вказано, що вина у разі деліктної відповідальності посадових осіб має розглядатися через їхнє ставлення до правомірності (протиправності) самого владного діяння.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, недоговорна відповідальність, нормотворчість, протиправність, вина.

Каленчук А.М. / ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ВРЕД, ПРИЧИНЕННЫЙ ОРГАНАМИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В СФЕРЕ НОРМОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ / Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина

В статье определяются особенности гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный органами государственной власти в сфере нормотворческой деятельности. Определен круг потенциальных причинителей вреда в сфере нормотворческой деятельности государства. Подчеркивается, что в этом случае следует говорить не столько о противоправности, сколько, в большей степени, о незаконности решений, действий или бездействия соответствующих органов. Указано, что вина в случае деликтной ответственности должностных лиц должна рассматриваться через их отношение к правомерности (противоправности) самого властного действия.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, недоговорная ответственность, нормотворчество, противоправность, вина.

Kalenchuk A.M. / FEATURES OF CIVIL RESPONSIBILITY FOR THE HARM DONE BY PUBLIC AUTHORITIES IN THE SPHERE OF RULE-MAKING ACTIVITY / National Law Academy named after Yaroslav the Wise, Ukraine

In article features of civil responsibility for the harm done by public authorities in the sphere of rule-making activity are defined. That is not contractual responsibility? Which is one of features of such kind of responsibility. Secondly, the state in such relations actually guarantees compensation of such harm itself into the account of that not always is productive. Thirdly, in a circle of potential causers of harm in the sphere of rule-making activity of the state it is possible to carry: the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers Ukraine, the President of Ukraine, the ministry and other central executive authorities which are allocated with competence according to the publication of normative legal acts, local executive authorities, local governments in case it is about realization of the delegated powers. Fourthly, in this case it is necessary to speak not so much about illegality, how many, more, about illegality of decisions, actions or inaction of appropriate authorities. Along with it, cancellation of this or that normative legal act or recognition of it being invalid isn't the only basis for involvement of the state for the done harm in connection with rule-making activity. As the possible basis imperfection of the internal contents of the statutory act (existence of collisions in standard and legal regulation, pretentiousness of the relevant standards etc.) also acts. Fifthly, the fault in case of delictual responsibility of public education has to be considered not through the official's relation (authority, public education) to infliction of harm, but through their relation to legitimacy (illegality) of the most imperious action. It is emphasized that responsibility for the harm done by the state in the sphere of rule-making activity is so specific and problematic issue that the solution of the majority of problems in this sphere should be connected with adoption of the relevant special law on these questions.

Key words: civil responsibility, not contractual responsibility, rule-making, illegality, guilt.

Видання нормативно-правових актів є правовою формою діяльності органів влади. За результатами нормотворчої роботи складається враження про державу в цілому, ступінь її демократичності, розвитку, цивілізованості. Тому постійною задачею держави є підвищення якості правових рішень, зниження до мінімуму кількості неефективних нормативних актів. Адже кожна помилка нормотворців тягне за собою збитки фізичних та юридичних осіб, їх невинуваті матеріальні витрати, порушення їхніх немайнових прав та інтересів. Не завжди прогноуються і наслідки дій таких нормативно-правових актів. У разі, якщо державою завдається суб'єктам приватного права цивільно-правова шкода у результаті нормотворчої діяльності, вона має нести цивільно-правову відповідальність.

Інститут цивільно-правової відповідальності виступає мірою примусу, що дозволяє забезпечити права та законні інтереси учасників цивільних правовідносин у разі їх порушення. Достатньо повне визначення цивільно-правової відповідальності надане у Великому енциклопедичному юридичному словнику, згідно з положеннями якого під останньою слід розуміти вид юридичної відповідальності, що полягає у настанні непередбачених у нормативних актах або договорі негативних майнових наслідків, які завжди є для правопорушника додатковим майновим обтяженням, забезпечується державним примусом і зумовлюють засудження правопорушення та його суб'єкта [1, с. 104]. З цього визначення випливають загальні ознаки інституту

цивільно-правової відповідальності – це міра майнового впливу, настає у разі невиконання чи неналежного виконання боржником своїх обов'язків тощо.

У той же час, в залежності від конкретної сфери суспільних відносин, де такого роду відповідальність застосовується, вона може набувати нових, специфічних ознак, визначення яких сприятиме кращому розумінню сутності явища цивільно-правової відповідальності.

Слід зазначити, що питанням цивільно-правової відповідальності держави за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам, приділяли увагу ряд вчених – Ю. Андреев, Л. Бойцова, Г. Болотова, О. Брильов, І. Канзафарова, Т. Ківалова, В. Микитин, В. Мироненко, О. Михайліченко, Н. Якимчук та деякі інші. Такий інтерес до проблеми не викликає здивувань, адже слід погодитися з В. Микитиним, що тільки в рамках цивільного права індивід отримує реальну можливість найбільшою мірою проявити автономію своєї волі по відношенню до одвічної машини свавілля – держави. Тільки в цивільному праві держава може нести відповідальність перед людиною [2, с. 47]. Разом з цим, особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади у сфері нормотворчої діяльності, залишаються недостатньо вивченими. Цієї тематики почасти торкалися лише окремі вчені, наприклад О. Первомайський [3]. У той же час, ці праці стосувалися лише загальних підходів до відповідальності держави перед суб'єктами приватного права.

Метою статті є дослідження особливостей цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади у сфері нормотворчої діяльності.

Як відомо, процес визначення будь-якого юридичного поняття починається зі з'ясування його сутнісних ознак – як загальних, так і особливих. Із загальними ознаками цивільно-правової відповідальності все більш-менш зрозуміло, однак доцільно приділити увагу особливостям цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади у сфері нормотворчої діяльності.

По-перше, цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану органами державної влади у сфері нормотворчої діяльності, може виникати лише у разі порягання на так звані абсолютні права. Порушення абсолютного правовідношення означає невиконання абсолютного обов'язку, який покладається законом на громадян і організації, і в силу якого вони повинні утримуватися від порушення абсолютного права. В цьому випадку невиконаний обов'язок замінюється іншим обов'язком: відшкодувати шкоду в натурі або повністю відшкодувати завдані збитки. Така відповідальність у теорії цивільного права називається недоговорною [4, с. 25]. Звісно, держава може вступати у відносини з громадянином, навіть виступати стороною цивільно-правових, зокрема, договірних відносин (ч. 2 ст. 1 ЦК України [5]), проте у такому випадку мова про нормотворчу діяльність, яка характеризується виданням норм не індивідуальної, а загальної дії, йти не може. Отже, цивільно-правова відповідальність за шкоду у сфері нормотворчої діяльності може наставати лише з підстав, які стосуються порушення абсолютних цивільних прав та свобод фізичних і юридичних осіб. Іншими словами, мова йде про недоговорну відповідальність.

По-друге, це специфіка правового примусу, який застосовується у цьому випадку. Так, більшість вчених, які розглядали категорію юридичної відповідальності, вели мову про державний примус як її ознаку [6, с. 23; 7, с. 54; 8, с. 592; 9, с. 94]. Разом з цим, в царині цивільного права є поширеною та обґрунтованою думка, відповідно до якої, однією з рис цивільно-правової відповідальності є рівність учасників цивільних правовідносин. Це відповідальність правопорушника перед потерпілим. Майнові санкції стягуються з правопорушника на користь потерпілого [2, с. 47]. При цьому такого роду відшкодування може здійснюватися і поза межами державного втручання у разі добровільного відшкодування боржником завданих збитків.

Разом з цим, коли йде мова про цивільно-правову відповідальність за шкоду, завдану у сфері нормотворчої діяльності, виникає специфічна ситуація, коли у разі невиконання зобов'язання з відшкодування шкоди у добровільному порядку (а практика свідчить, що держава усіма доступними засобами досить часто уникає добровільного і повного відшкодування шкоди), правовий примус до виконання обов'язку з відшкодування буде реалізовуватися самою державою.

Д. Горбунов з цього приводу вказує, що немає ніякого протиріччя в тому, що заходи державного примусу застосовуються стосовно самої держави. Це лише підкреслює наявність в організації останньої орієнтації на побудову і функціонування справді правової держави [10, с. 90]. Досить вдалою є думка О. Первомайського, що фактичне притягнення держави до цивільно-правової відповідальності, наприклад у спосіб виконання судового рішення про відшкодування державою майнової шкоди, можливе лише у випадку або добровільного виконання боржником судового рішення, або примусового виконання, що буде здійснюватися органами державної влади, які, звісно, є органами держави-боржника. А отже, складається ситуація, у якій держава в особі своїх органів має забезпечити притягнення до цивільно-правової відповідальності самої себе [3, с. 63].

Видається, що закріплення у законодавстві обов'язку держави нести відповідальність за завдану шкоду є свід-

ченням про прагнення розбудови в Україні дійсно правової держави із високим рівнем законності. У той же час, на практиці ці положення реалізуються не завжди.

У зв'язку із цим досить часто питання про необхідність відшкодування державою шкоди, завданої громадянам, виходять за рамки національного правосуддя і до розгляду відповідних питань залучається Європейський Суд з прав людини. Проте, на жаль, і такий шлях не завжди є досить ефективним. Так, на сьогодні в Європейському суді з прав людини накопичилося близько 30 справ за статтею 1177 ЦК України (відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину), і питання – чи мали заявники правомірні очікування щодо майна у вигляді відшкодування – залишається відкритим [11, с. 10]. А стосовно винесених рішень, їх виконання на сьогодні в Україні є малоімовірним. Як зазначають фахівці, 9 з 10 судових рішень Європейського суду з прав людини в Україні не виконуються [12].

Отже, особливістю цивільно-правової відповідальності держави за шкоду у сфері нормотворчої діяльності є те, що держава фактично гарантує відшкодування такої шкоди сама щодо себе, що є малорезультативним.

По-третє, мають місце певні особливості суб'єктів-безпосередніх заподіювачів шкоди. Мова йде про те, що фактично держава виступає абстрактним утворенням, а конкретні дії і акти від її імені вчиняють окремі державні органи та інші інституції. У зв'язку з цим і заподіяння шкоди відбувається не державою, а власне її органами та організаціями. У цьому випадку держава визнає свою опосередковану вину за діяльність створених нею державних органів. Саме тому кожний факт такої відповідальності є сигналом для проведення заходів, спрямованих на зміцнення законності в діяльності цих органів, що повинно позитивно впливати на захист прав і законних інтересів громадян. З урахуванням цього, перед особами, які зазнали шкоди, відповідає держава, а не заподіювачі. Мова йде про субсидіарну відповідальність, яка настає у випадках невиконання чи неналежного виконання зобов'язань основним боржником внаслідок його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна та при якій обов'язок щодо виконання такого зобов'язання (повністю або у певній частині) покладається на субсидіарного (додаткового) боржника [13, с. 40].

У зв'язку із вищевказаним, важливо чітко визначити коло можливих заподіювачів шкоди у сфері нормотворчої діяльності держави. Таку діяльність можна визначити як урегульований законодавством вид цілеспрямованої юридичної діяльності суб'єктів, спеціально уповноважених приймати, змінювати чи скасовувати нормативно-правові акти, що здійснюється в межах компетенції в установленних процедурно-процесуальних формах [14, с. 378]. При цьому категорією нормотворчості охоплюються тільки ті акти, які носять нормативний характер, тобто поширюються на значну кількість суб'єктів, не вичерпуються своїм виконанням. На відміну від них, ненормативні правові акти – це акти правотлумачення і правозастосування, правоскасовуючі, праводелегуючі, правоініціюючі, правопризупинюючі, правоухвалюючі, акти призначення і звільнення, акти правосуддя, акти контролю, наглядові, вето, ратифікації, запити, подання, інформаційні, консультативні тощо [15, с. 19]. Однак, видання таких актів не буде охоплюватися поняттям нормотворчості.

Виходячи з цього, до кола потенційних заподіювачів шкоди у сфері нормотворчої діяльності держави можна віднести: Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Президента України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, які наділені компетенцією щодо видання нормативно-правових актів, місцеві органи виконавчої влади. Вважаємо, що до можливих заподіювачів шкоди державою у сфері нормотворчої діяльності можна віднести й органи місцевого самоврядування у разі, якщо

йде мова про реалізацію делегованих повноважень, тобто повноважень органів виконавчої влади, які надані органам місцевого самоврядування законом (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування» [16]).

Окрім специфіки суб'єкта, певні особливості мають і загальні умови деліктної відповідальності. Що стосується такої умови як протиправність діяння, то насамперед слід підкреслити, що у цьому делікті варто говорити не стільки про протиправність, скільки, у більшому ступені, про незаконність рішень, дій або бездіяльності відповідних органів. Слід зазначити, що незаконні дії цих органів чи осіб можуть здійснюватися як у формі активних дій (усні або письмові розпорядження, накази постанови рішення тощо), так і у формі бездіяльності (невиконання тих дій, які вони зобов'язані були виконати на підставі покладених на них обов'язків). В результаті незаконності того чи іншого акту відбувається його скасування чи визнання недійсним.

Водночас факт заподіяння шкоди владними діями (бездіяльністю) не робить його автоматично протиправним і не перетворює у правопорушення. З цього приводу слід мати на увазі, що органи держави діють у рамках спеціальнодозволеного типу правового регулювання, коли дозволяється лише те, що прямо передбачено законом. У зв'язку із цим, свобода дій державно-владного суб'єкта зводиться до мінімуму. Тому зміст поняття протиправності владного діяння полягає у відповідності його нормативній регламентації, тобто звужується до поняття «законність (незаконність)» владного діяння. При цьому, протиправним (незаконним) владне діяння може бути або по суті, або за процедурою його вчинення (порядок і строки).

Важливо враховувати і те, що скасування того чи іншого нормативно-правового акту чи визнання його недійсним не є єдиною підставою для притягнення держави за завдану шкоду у зв'язку з нормотворчою діяльністю. Можливою підставою також виступає недосконалість внутрішнього змісту нормативного акту. Як приклад, наявність колізій у нормативно-правовому регулюванні, в результаті чого особа зазнала реальних збитків, упущеної вигоди чи понесла моральну шкоду. Або ж така ситуація може виникати у зв'язку із декларативністю відповідних норм. Як приклад, Європейський суд з прав людини у рішенні від 22 червня 2004 року, розглядаючи справу «Броньовський проти Польщі» про право на кредит, яке було законодавчо закріплено в законодавстві Польщі, але через відсутність механізмів його реалізації носило виключно декларативний характер, негативно оцінив «парадоксальну ситуацію, в якій виявилось неможливим реалізувати право на практиці, і що ці обмеження не були виправданими в демократичній державі, яка керується принципом верховенства права», та визнав факт порушення Державою Польща Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17]. Отже, важливою особливістю відповідальності у цій сфері є специфіка протиправності діяння, яке спричинило заподіяння шкоди.

Важливо при цьому мати на увазі, що далеко не кожне заподіяння шкоди зі сторони органів держави в результаті нормотворчої діяльності має розглядатися як фактична підстава для відшкодування такої шкоди. Як приклад, в умовах воєнного стану можуть бути запроваджені тимчасові правила щодо законності вилучення майна у громадян у зв'язку із суспільними потребами. Зокрема, відповідно до п. 3 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [18] державі та її органам надано право у разі введення воєнного стану вилучати для тимчасового використання необхідне для потреб оборони майно міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, територіальних громад, підприємств, установ і організацій усіх форм власності та громадян, у тому числі згідно з Положенням про військово-транспорт-

ний обов'язок – транспортні засоби, споруди, машини, механізми, обладнання та інші об'єкти, пов'язані з обслуговуванням транспорту, та видавати про це відповідні документи встановленого зразка [18]. В таких умовах громадянам буде завдана майнова шкода, яка, однак, не є протиправною.

Слід також зазначити, що особливістю цивільно-правової відповідальності у цьому випадку є специфіка вини суб'єкта-заподіювача шкоди. Говорячи про вину держави за шкоду у сфері нормотворчої діяльності, передусім слід мати на увазі, що шкода завдається владними діями, які носять публічний характер. При цьому, вина і протиправність як умови відповідальності публічного утворення настільки взаємопов'язані і настільки тісно переплетені, що розглядати їх окремо один від одного взагалі не представляється можливим.

У цивільному праві, за загальним правилом, протиправним ми визнаємо будь-яке заподіяння шкоди. Оскільки суб'єкти уповноважені вчиняти всі дії, які не суперечать закону, досить важко чітко визначити, у яких конкретно випадках має наставати цивільно-правова відповідальність. Звідси будь-яке порушення цивільних суб'єктивних прав у сфері цивільного права, в тому числі заподіяння шкоди, є не стільки незаконним, скільки протиправним, оскільки суперечить загальним принципам цивільного права. Тому у сфері цивільного права правопорушенням, за загальним правилом, визнається будь-яке діяння, якщо воно призвело до заподіяння шкоди.

У зв'язку з цим, у цивільному праві всю увагу сфокусовано на самому моменті заподіяння шкоди. Звідси і винність суб'єкта ми визначаємо через його ставлення до самого факту заподіяння шкоди.

У публічному ж праві все трохи інакше. Тут фокус уваги зміщується з факту заподіяння шкоди на саму дію (бездіяльність), що заподіює шкоду, його спрямованість і правомірність. У публічному праві владне діяння настільки відокремлене і віддалене від факту заподіяння їм шкоди, що в сенсі своєї правомірності стає самостійним і незалежним від факту заподіяння шкоди явищем [19, с. 59-60].

Природа владного діяння, що заподіює шкоду, настільки специфічна і відмінна від природи дії (бездіяльності), що заподіює шкоду у сфері цивільного права. Вина і протиправність як умови деліктної відповідальності публічного утворення в силу імперативності публічного права злиті воедино. При цьому, застосування до владних дій (бездіяльності) традиційного розуміння вини і протиправності, прийнятих у цивільному праві, за правилами генерального делікту в силу все тієї ж специфіки публічного права неможливе – тут зміст вини і протиправності істотно відрізняється від традиційного їх розуміння. Вина у разі деліктної відповідальності публічного утворення повинна розглядатися не через ставлення посадової особи (органу влади, публічного утворення) до заподіяння шкоди, а через їхнє ставлення до правомірності (протиправності) самого владного дії (бездіяльності) [19, с. 61-62].

Таким чином, цивільно-правовій відповідальності держави у сфері нормотворчої діяльності властиві такі особливості:

- це недоговорна відповідальність;
- держава у таких відносинах фактично гарантує відшкодування такої шкоди сама щодо себе, що не завжди є результативним;
- до кола потенційних заподіювачів шкоди у сфері нормотворчої діяльності держави можна віднести: Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Президента України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, які наділені компетенцією щодо видання нормативно-правових актів, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, у разі якщо йде мова про реалізацію делегованих повноважень;

– варто говорити не стільки про протиправність, скільки, у більшому ступені, про незаконність рішень, дій або бездіяльності відповідних органів. Поряд з цим, скасування того чи іншого нормативно-правового акту чи визнання його недійсним не є єдиною підставою для притягнення держави до відповідальності за завдану шкоду у зв'язку з нормотворчою діяльністю. Можливою підставою також виступає недосконалість внутрішнього змісту нормативного акту (наявність колізій у нормативно-правовому регулюванні, декларативність відповідних норм тощо);

– вина у разі деліктної відповідальності публічного утворення повинна розглядатися не через ставлення посадової особи (органу влади, публічного утворення) до заподіяння шкоди, а через їхнє ставлення до правомірності (протиправності) самого владного діяння.

Наостанок зазначимо, що притягнення до відповідальності за шкоду, завдану державою у сфері нормотворчої діяльності, є настільки специфічним і проблемним питанням, що вирішення більшості проблем у цій сфері слід пов'язувати із прийняттям відповідного спеціального закону з цих питань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2007. – 992 с.
2. Микитин В. І. Теоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності та підстави її виникнення : Колективна монографія «Юриспруденція – актуальные проблемы и пути совершенствования» / В. І. Микитин. – О., 2013. – С. 37–57.
3. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна : цивільно-правові засади / О. Первомайський // Питання розвитку приватного права. – 2012. № 8. – С. 62–67.
4. Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності / В. П. Мироненко // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 24–30.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
6. Іванова О. О. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / О. О. Іванова // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 3(25). – С. 21–26.
7. Аземша І. Б. Юридична відповідальність : сучасні погляди, дискусії та концепції / І. Б. Аземша // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 54–57.
8. Общая теория государства и права. Академический курс в двух томах / Под ред. М. Н. Марченко. – Том 2. Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – 622 с.
9. Марчук В. Н. Основні поняття та категорії права : Навчальний посібник / В. Н. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2001. – 176 с.
10. Горбунов. Д. Г. Ответственность государства перед гражданином как принцип правового государства : Дис... на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Д. Г. Горбунов. – М., 2003. – 195 с.
11. Майстер-клас судді Європейського суду з прав людини Ганни Юдківської в Академії адвокатури України // Адвокат. – 2010. – № 10. – С. 9–14.
12. 9 з 10 судових рішень Євросуду з прав людини в Україні не виконуються [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svoboda.zhitomir.ua/novosti/9-z-10-sudovix-rishen-yevrosudu-z-prav-lyudini-v-ukra%D1%97ni-ne-vikonuyutsya.html>. – Заголовок з екрану.
13. Левандовскі К. М. Поняття субсидіарної відповідальності та її правова природа / К. М. Левандовскі // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Вип. 1 – Том 14. – Вип. 1 : Правознавство. – С. 36–41.
14. Нечипоренко А. Нормотворча діяльність у правовій державі / А. Нечипоренко // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 375–381.
15. Цвік М. В. Про систему юридичних актів / М. В. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 19.
16. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1119.html. – Заголовок з екрану.
18. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 06 квітня 2000 року № 1647-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 28. – Ст. 224.
19. Михайленко О. В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти : теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике / О. В. Михайленко. – Волтерс Клувер. – 2007. – 352 с.